

Едуард АФОНІН, Андрій МАРТИНОВ

АРХЕТИП І СОЦІЄТАЛЬНЕ: ВЗАЄМОДІЯ І ВЗАЄМОВПЛИВИ

Постановка наукової проблеми. Глобальні суспільні трансформації посилюють динаміку багатьох процесів та актуалізують потребу дослідження взаємозв'язків соціального і психологічного. Концептуальна постановка проблеми визначає питання взаємовпливів архетипів і соцієтальної психології в контексті наукового аналізу соціальних проблем різних рівнів управління.

Аналіз основних досліджень наукової проблеми, яка висвітлюється у цій статті. Швейцарський психолог Карл-Густав Юнг визначав архетип як нераціональне недсвідоме, тобто абстрактну душу, спільну для всіх людей, навіть якщо вона виявляє себе через індивідуальну свідомість. Фактично архетип – це зафіксований колективним несвідомим культурний стереотип, який впливає на поведінку та історію людства.

Оскільки архетип є феноменом людського несвідомого, котрий проявляється в культурі та релігії, то йому властива певна соцієтально-історична динаміка, яка має свої закономірності. Першу спробу показати взаємозв'язок між розвитком світової історії та ідеєю архетипу на прикладі розвитку локальних цивілізацій зробив німецький філософ О. Шпенглер.

Досвід багатьох поколінь, накопичений у духовних скарбницях пам'яті культур багатьох народів, загалом формує ландшафт архетипів локальних цивілізацій, кожна з яких є частиною світового цивілізаційного простору, й уособлює певні групи народів, етносів і держав, які самоідентифікуються спільністю духовних, культурних, етнічних і релігійних цінностей, історичних доль та геополітичних інтересів. Послідовник Юнга Джеймс Хіллман, засновник школи архетипічної психології, у монографії «Сила характеру» зазначає, що «характер є спрямовуючою силою» [2, с. 14]. Тож цілком слушно думати, що архетипи стають віссю соцієтальних процесів.

Соцієтальний довідник визначає поняття соцієтальний як «систему відносин і процесів, які розглядаються на рівні суспільства в цілому» [16]. Одним із перших так розглядав суспільство французький мислитель Клод Анрі Сен-Симон [13, с. 327]. Проте поняття «соцієтальне», як зазначає один з його розробників – американський соцієтальний Альберт Келлер (1874–1956) у монографії «Соцієтальна еволюція: дослідження еволюційних основ науки про суспільство» (1915 р.), ввів у науковий оберт його вчитель – перший професор Йельського університету (США) Уільям Самнер (1840–1910) [3]. Сьогодні найчастіше соцієтальне тлумачиться як характеристика суспільства в цілому, а не лише вузької сфери відносин між індивідами. Адже неможливо побудувати універсальну теоретичну модель суспільства, виходячи з якогось одного його «виміру». Французький психоаналітик Ж. Лакан розвинув концепцію трьох реєстрів психоаналітичного поля: реального, уявного та символічного. Зазначена концепція кореспондується із фрейдистською термінологією «ід», «его» і «супер-его», а також філософськими уявленнями про реально-екзистенційне, феноменальне та структурне (гіпер-реальне) як складові людського досвіду [17, с. 34].

Американський соцієтальний Толкот Парсонс (1902–1979) розглядав суспільство як соцієтальну систему, причому він вважав, що будь-які

**АФОНІН
Едуард,
AFONIN
Eduard,**

доктор соцієтальних наук, професор, засл. діяч науки і техніки України, професор кафедри державної політичних процесами Національної академії державного управління при Президентіві України, м. Київ.

Анотація: у статті показано діалектичну єдність понять і концептів „архетип” і „соцієтальне”.

Архетипи на онтологічному рівні універсалізують соцієтальний простір і час. Конвергенція концептів архетип і соцієтальне дає можливість трансформувати онтологічний підхід і розглядати архетипи в контексті якісно-кількісної методології дослідження динаміки соцієтальних змін.

Ключові слова: архетип, соцієтальна психологія, соцієтальні процеси, трансформація.

УДК 316.012:141.7

МАРТИНОВ
Андрій,
MARTYNOV

Andrii,
доктор історичних
наук, старший науковий
співробітник Інституту
історії НАН України,
м. Київ.

Анотація: у статті
показано діалектичну
єдність понять і
концептів „архетип”
і „соцієтальне”.
Архетипи на
онтологічному рівні
універсалізують
соціальний простір
і час. Конвергенція
концептів архетип
і соцієтальне
дає можливість
трансформувати
онтологічний підхід і
розглядати архетипи
в контексті якісно-
кількісної методології
дослідження динаміки
соціальних змін.

Ключові слова:
архетип, соцієтальна
психологія,
соцієтальні процеси,
трансформація.

УДК 316.012:141.7

соціально значимі дії людей визначаються цією системою. Значена система, на думку Т. Парсонса, має інтенцію до рівноваги. Заради цього необхідними є адаптація як співвідношення соціуму та середовища, в якому суспільство існує, досягнення мети, підтримання іманентного порядку, мотивування на досягнення ідеальної мети. Особистість більше залежить від соціальної системи, ніж визначає її. Але це не стосується видатних історичних особистостей.

Соцієтальні особливості соціальних інститутів можна розглядати як систему усталених зв'язків між людьми, що організаційно відтворюються завдяки стандартизованим моделям поведінки. У цьому сенсі демократія є системою соціальних інститутів, здатних на правовій основі контролювати владні структури. Демократія ж є правом особистості висловити свою точку зору, з якою можуть не погодитися всі інші члени спільноти. Тож раціональне мислення відступає на другий план, поступаючись «колективному несвідомому» [13, с. 206].

Огляд невирішених раніше завдань. Дослідження соцієтально-психологічних аспектів державного управління, попри появу окремих наукових напрацювань, залишається актуальним завданням.

Мета статті полягає в аналізі взаємовпливів архетипічних і соцієтально-психологічних проблем державного управління.

Вклад основного матеріалу. Матеріалістичне розуміння історії традиційно віддає пріоритет буттю над свідомістю. У зазначеній парадигмі історія сприймається як своєрідний природно-історичний процес зміни конкретно-історичних типів суспільства. При цьому соціальні факти пояснюються головним чином іншими соціальними фактами. Ідеалістичне бачення історії суспільного розвитку, навпаки, вважає свідомість, ідентичність визначальними для зміни буття. Більш продуктивним є підхід, який дійсно діалектично враховує взаємовпливи буття на свідомість та свідомості на буття. Як слушно зазначав Еріх Фромм, культурний сенс цінностей, перетворившись на соціальні норми як основу суспільної свідомості, спрямовує хід історії [18, с. 24].

Складну діалектику цього процесу репрезентує феномен соцієтальності. У соціології тривалий час точаться дискусії щодо розуміння поняття «соцієтальний», або загальносистемний. Він здебільшого означає розгляд соціальних процесів на рівні суспільства в цілому. Водночас похідний від нього термін «соцієтальна ідентичність» розуміється авторами як нова – «багатовимірна психосоціальна реальність» [5, с. 80], що не завжди тотожна оточуючому об'єктивному соціальному світу людини і тим більш не є тотожною колишньому модусу соціальної ідентичності, пов'язаному з механізмом отождоження себе з зовнішніми групами і класами. [6, с. 228]. Соціальна ідентичність була властивою для доби модерну, чітким вододілом якого стала Велика Французька революція. Типовими чинниками соціального самоусвідомлення людини модерної епохи є соціально-класова структура суспільства, соціально-демографічні (вік, стать, освіта, тип населеного пункту), етнічно-географічні та інші суспільно утворюючі начала. На соцієтальну ж ідентичність впливають культурна та соціальна диференціація, психологічні стереотипи [4, с. 394]. Люди діють під впливом своєї культури і піддаються її «реверсу». В наслідок своєї діяльності соціальні суб'єкти створюють нові форми і смисли куль-

тури, що надають їй історично мінливий характер, відносність та різноманітність. Сучасним результатом зазначеного історичного розвитку людської культури стає парадигма постмодерну.

Зазначимо, що для соціокультурної «мозаїчності» постмодерного суспільства більш адекватним є феномен соцієтальної ідентичності, що постає внаслідок «комплементарного віддзеркалення» (по відношенню до доби модерну) коду культури. Вирішальну роль при цьому відіграють не звичні колись загальносуспільні ідеали і цінності та спрямовані на їх досягнення соціальні дії. Вони відходять на другий план свідомості, набуваючи властивостей термінальних цінностей. Домінантою постмодерного суспільства стають символи і смисли як ознаки масової культури («розширеного суспільного виробництва»). В новому – постмодерному суспільному контексті мова стає середовищем, посередником істини (універсального смислу), а місце раціональних соціальних суб'єктів посідає неструктурована (аномічна) маса індивідів, яким, здається, не відомі традиційні соціальні цінності.

За цих умов відбувається прискорена зміна політичного домінування, адже політична гегемонія, як справедливо зазначав італійський мислитель А. Грамші, досягається шляхом гегемонії культурної. При цьому «як тільки пануюча соціальна група виконає свою функцію, ідеологічний блок проявляє тенденцію до розпаду» [9, с. 332].

Постмодерна парадигма політики посилює значення інструментальних ціннісних засад у процесі формування суспільної думки як важливого механізму дискурсу, який впливає на ухвалення раціонального політичного рішення. Тож цілком своєчасною є думка англійського соціального мислителя Ернста Гелнера, який розглядає знання як вирішальний фактор соціальних трансформацій [6, с. 109]. Відтепер знання як квінтесенція соціокультурного та соцієтального розвитку стають важливим чинником політики.

Відеалі знання про соцієтальні особливості певного народу мають формалізуватися у своєрідній карті, яка надасть можливість за аналогією з геномом людини говорити про конкретний ментальний код культури нації. Менталітет можна розглядати як «систему поглядів, оцінок, норм і умонастроїв, ґрунтованих на наявних у цьому суспільстві знаннях і віруваннях, які разом із домінантними потребами й архетипами колективного несвідомого визначають ієрархію цінностей, а отже, й характерні для представників цієї спільноти переконання, ідеали, схильності, інтереси й інші соціальні установки, що відрізняють цю спільноту від інших» [10, с. 14]. Ментальність значною мірою сягає у несвідоме та фіксує архетипові відмінності між соціальними суб'єктами.

Особлива роль у цьому сенсі належить політичній культурі як системі домінуючих цінностей і нормативних моделей поведінки влади та громадян. Ізраїльський соціолог Ш. Айзенштадт у дослідженні «Політична система імперій» (1967) показав, що для забезпечення своєї ефективності імперські системи мають мобілізувати або створювати нові матеріальні та культурні ресурси.

Джерелами нових культурних ресурсів для відтворення європейської ідентичності постає сьогодні історична спадщина Римської імперії, втілена у раціональних нормах римського права, грецької культури та іудео-християнської релігійної традиції [1, с. 14]. Спадок же візантійської імперії та нестабільні постімперські радянські раритети, на жаль, дотепер «тиснуть» на новостворювану українську соцієтальність та її код культури, зашкоджуючи останньому у його тяжінні до нового прототипу 32 : 68 – пропорції, що в ідеалі спроможна забезпечити сталий характер нової природно динамічної постмодерної української суспільної системи.

Нові – постіндустріальні тенденції суспільного розвитку посилюють значення соціокультурного чинника в усіх сферах соціального життя. Загалом соціокультурні чинники стають сьогодні основними детермінантами, які диференціюють не

тільки внутрішні, а й зовнішні – міжнародні відносини. Американський політолог С. Гантінгтон зазначає, що «у світі після „холодної війни” культура і культурні ідентичності (на найширшому рівні вони являють собою цивілізаційні ідентичності) визначають моделі згуртованості, дезінтеграції і конфлікту» [7, с. 11]. За нових історичних умов соціокультурний чинник є визначальним для аналізу суперечностей процесів політичної трансформації.

Майже двадцять років тому інший американський політолог Ф. Фукуяма написав книгу «Кінець історії», в якій доводив, що демократія є світлим майбутнім усього людства. Однак у книзі 2005 р. «Державне будівництво» він вже дійшов висновку, що перш ніж будувати демократію, треба створити державність. Від того, якою буде ця державність, вирішальним чином і залежить якість демократії. Навколо цієї теми впродовж 2004–2008 рр. розгорнулася внутрішньополітична боротьба в середовищі української політичної еліти.

Внаслідок цієї дискусії сформувався потужний національний попит на реформи, який став у залежність від організаційних спроможностей управлінської еліти, гармонійності та легітимності політичної системи, культурних та структурних чинників. Сповна, здається, підтвердила себе істина, що реально правлять ті, хто впливає на процес ухвалення рішень влади. Водночас ключовими суперечностями (від 2006 р.) залишаються в країні питання балансу економічних інтересів, більшість з яких залишається політично незахищеною. Дедалі очевидним стає перекив в бік груп інтересів крупних господарників (олігархів), які контролюють ресурси суспільства.

В цілому непростий візирець суспільної трансформації демонструє Україна. Дотепер пострадянська номенклатура найбільше виграє від розпаду тоталітарної системи. «Від часу проголошення незалежності, – зазначають С. Голова та Н. Паніна, – населення України мусить жити за умов соціальної аномії, що характеризується відсутністю в суспільстві ціннісно-нормативної бази соціальної консолідації, яка неможлива без спільного уявлення про те, що таке добре і що таке погано, що в цьому суспільстві заохочується і що карається» [8, с. 49].

Суспільний розвиток можна розглядати за аналогією із шаховою партією. Зовнішнє середовище робить «хід», чекаючи «ходу» у відповідь. Суспільство спектаклю лише імітує політичний процес. Влада ж керує людьми, але не опановує сама себе, тому не володіє обставинами. Мистецтво політичного управління полягає в спроможності трансформувати нові суспільстві імперативи в ресурси, потрібні для інновацій. Політичний дискурс в Україні має за мету не «розуміння досвіду іншого, а переконання іншого, уподібнення його собі» [15, с. 65]. Це ускладнює перехід від влади як гегемонії до влади як форми партнерства. Не складається розуміння влади як стратегічної гри суб'єктів, кожен з яких має суверенну волю і власні інтереси, але підпорядковується загальним правилам гри. В Україні правила гри переписують у процесі самої гри. Унаслідок цього неможливим стає розуміння спільного інтересу як балансу суб'єктивних інтересів.

Поки що сенс виборів в Україні полягає в тому, аби «обрати одну із політичних еліт, яка претендує на владу, й прийняти її лідерство» [12, с. 26]. При цьому політична доцільність лишається головним чинником діяльності гілок влади в Україні [11, с. 19]. Маніпулятивні технології не змінюють переконань великих соціальних груп, а лише тимчасового скеровують її у потрібному маніпуляторам напрямку. Тому за умов нинішнього стану політичної демократії більшість не завжди стає прогресивною за своїми установками, стереотипами та очікуваннями.

Демократія, за визначенням А. Лінкольна, є «управлінням народу, самим народом і заради народу». Натомість Р. Даль слушно зазначає, що жодна з існуючих сучасних політичних систем не може бути названа демократією, оскільки вона означає безпосереднє управління народом справами суспільства і держави, як і рівні можливості (а не тільки права) доступу всіх громадян до політичної влади. Критерії

демократії: право обирати і бути обраним, наявність альтернативних джерел інформації і свобода висловлення своєї думки, вільні регулярні політичні вибори, свобода діяльності політичних партій, підконтрольність і змінюваність політичних лідерів і посадових осіб. Політична влада розосереджена по горизонталі та вертикалі як у державі, так і в громадянському суспільстві, причому її чисельні джерела чинять реальний, хоч і неоднаковий вплив на ухвалення політичних рішень.

Натомість, «диктатура – не антитеза демократії. Вона являє собою, – зазначав німецький соціолог Карл Мангейм, – лише один із можливих шляхів, яким демократичне суспільство намагається вирішити свої проблеми. Плебісцитна диктатура може бути охарактеризована само як нейтралізація політичної демократії» [14, с. 167].

Замість висновків.

1. У цілому відповідь української еліти на історичні виклики, що їх кидає перехідний стан суспільної системи, залишається поки що не акцентованою (розмитою) так само, як незмінно розмитими залишаються з 1994 р. соціальні норми української суспільної системи .

Крім того, як встановлено моніторингом загальносистемних змін в українському суспільстві (1992-2012), Україна перебуває з 2006 р. у патопсихологічному стані, що його характеризує діагноз «психоневроз відкладеної дії» (Б. Зейгарник). Цей стан тягне за собою в цілому неадекватну соціальну поведінку в суспільстві. Узагальненим проявом такої нерелевантності в Україні можна вважати прояви конформізму і частково садомазохізму – поведінки, яку описує під час процесів американської «великої депресії» (30–40-х рр. XX ст.) Е. Фромм у книжці «Втеча від свободи» (1941).

Всі ці прояви неадекватної соціальної поведінки виникають на тлі неспроможності в цілому суспільної системи працювати в «нормальному режимі», яка виникає через неупорядкованість інституційно-владних механізмів. Суттєвим несприятливим фактором є і те, що інститути громадянського суспільства, покликані в нових умовах стати основою соціального контролю, ще слабкі і тому неспроможні контролювати владу. Масові партії сьогодні більше не потрібні ні для приходу до влади, ні для її утримання. Нинішні українські партії більше нагадують політично-пародійний аналог заснованої Ярославом Гашеком «Партії поміркованого прогресу в рамках закону».

2. Банальним є визнання того факту, що українська держава функціонує як «агент» олігархічного капіталу. Криза раціональності стимулюється зіткненням інтересів різних олігархічних кланів, внаслідок чого порушується адміністративна раціональність, яка працює на загальнонаціональні інтереси. Більшість українського загалу (55–56 % дорослого населення) в Україні, на жаль, ще не спроможна артикулювати свої інтереси і, по суті своїй, здатна лише на ситуативну поведінку, якою легко маніпулювати. Важливою проблемою волевиявлення виборців в ситуації, що склалася, є низький ступінь обізнаності українського загалу. Якщо виборець голосує інтуїтивно, маючи умовне уявлення про політичні програми та попередню політичну практику кандидатів, ним легко маніпулювати. Чим більше в країні таких виборців, тим меншим є ступінь демократичності виборів. Формально-процесуальна демократія, яка сформувалася в Україні, не є ще справжнім продуктом історичної еволюції громадянського суспільства, яке обстоює свої інтереси, заявляє претензії на волевиявлення і створює відповідні механізми його забезпечення.

Соціальний світ, що набуває характерного для сучасності високого рівня динаміки

¹Ці положення безпосередньо впливають з аналізу даних вітчизняного моніторингу загальносистемних змін (1992–2012), за якими українське суспільство від 1994 р. дотепер перебуває у транзитивному (перехідному) стані, якому властиві розмиття одних і встановлення інших соціальних норм.

постійних змін потребує гармонізації і збалансованості механізмів, що її утворюють. Тільки за таких умов суспільство має шанс нормативно заспокоюватись і набувати певного вектору, що характеризує сталий суспільний розвиток. Нерідко стверджують, що рішуча політика не може бути популярною в умовах кризи, адже активна меншість завжди сильніша за мовчазну та інертну більшість. Проте рішуча політика не містить у собі шансів для сталого розвитку суспільства, якщо вона є асоціальною. Це положення надто посилює особливість українського політичного режиму – високий рівень політичної поляризації національної еліти, її низька якість, висока конкуренція приватних інтересів, збереження кадрів колишньої номенклатури та їх відтворення, розквіт бюрократичної корупції, низький рівень довіри населення до більшості політиків та її політики.

3. У контексті рішучості, що дедалі яскравіше характеризує політичну владу, виникає ще одне – питання-контроверза: чи спроможна «колективна воля більшості» до соціальної творчості? З одного боку, демократія – це не влада натовпу, гасел і закликів. Демократія є владою закону. Але закону справедливого, який захищає всіх, незалежно від приналежності (до елітарних прошарків). Передумовами такої демократії є створення середнього класу як економічної основи сталого розвитку суспільства, дебіюрократизація адміністративної системи, деміфологізація суспільної свідомості, що протистойть відтворенню механізмів абсолютної влади. Водночас не лише «раціоналізація суспільства», а й віра людей у непохитність чеснот є не менш дієвим і часом провокуючим невдоволення чинником, яким сповна опанував західний гуманістичний світ.

4. Масштабне реформування, яке ініціює від першого дня діюча політична влада, має провадитися в інтересах більшості населення України і консолідувати суспільство. Таким чином, можна досягти національної та соціальної злагоди. Більше 90 % громадян України отримують дохід у 40 разів менший, ніж решта – 10 %. Такий розрив у доходах є стимулом до громадянських конфліктів. За таких умов Україні важко стати країною соціальної гармонії. Крім того, слід брати до уваги той факт, що середній клас завжди був багатофрагментарним і неоднорідним.

Українська еліта лише наближається до усвідомлення того об'єктивного факту, що політика є балансом різноманітних соціальних інтересів, кожен з яких є однаково легітимним і потребує свого представництва у великій національній політиці. Український істеблшмент, на жаль, не може зрозуміти, що політична криза обумовлюється не відсутністю дієвих механізмів регулювання внутрішньоелітних конфліктів, а устремлінням політичної еліти керувати країною, нехтуючи інтересами більшості. Дедалі більше громадян України не довіряють жодним політичним інститутам і політикам. Внаслідок цього вельми виразною стає тенденція щодо стрімкого послаблення легітимності влади.

5. Важливим компонентом визрівання соціальних інтересів у нових умовах є становлення нової природи самості людини – соціетальної ідентичності, що (на противагу модусу соціальної ідентичності, тобто отожднення себе із зовнішніми групами й класами) орієнтується на самосвідомість людини, її самодостатність, яка, власне, слугує психологічною основою «попиту» на забезпечення громадянських прав і свобод у суспільстві. У механізмах становлення соціетальної ідентичності архетипи відіграють роль важливого зв'язуючого компонента нової суб'єктивної реальності.

Становлення нового модусу ідентичності перебуває в активному творенні і є ще далеким від завершення. Новий модус ідентичності співіснує зі старим модусом соціальної ідентичності, при цьому перший є визначальним. Їх гармонійний стан рулює код національної культури [18].

Соціетальність в цілому стає в нових суспільних умовах тією основою, яка забезпечує дієвість та ефективність трансформації політичної системи й у цілому успішний перехід суспільства до сталого розвитку, коли долається аномія, яка у

дюркгеймівському розумінні означає стан суспільства або ставлення особистості до суспільства, коли відсутній консенсус щодо спільних цінностей і суспільної мети.

Прогноз соціетальних властивостей, які гіпотетично віддзеркалюватимуть ментальність українського соціуму доби сталого розвитку, пов'язується зі зміною структури соціальних цінностей, яка визначається потребою, тобто тим, заради чого діє суб'єкт; емоціями, які супроводжують розвиток суб'єкта у процесі його діяльності; установками, які визначають силу контролю за діяльністю; мотивами, мірою енергії, яка вкладається у діяльність; нарешті, метою, яка стає сигналом припинення певного виду діяльності та переключення на іншу. Отже, цими характеристиками можуть бути: інтроверсія (психічна установка на зовнішню, об'єктно-матеріальну сутність предметів і речей, яка породжує матеріалістичну картину світу), прагматичність (ментально-якісна орієнтація на утилітарні цінності, матеріальну користь, економічну ефективність тощо), раціональність (оціночно-вольовий спосіб ухвалення рішення, який Вольтер назвав способом перемоги розуму у нерозумному середовищі), сенсорність (конкретно-чуттєва особливість взаємодії людини зі світом), інтернальність (спирання на самоконтроль, що має стати основою суспільного контролю), інтенціональність (домінування чоловічого гендеру, а отже, розвитку над функціонуванням).

6. Психосоціальні особливості нинішньої соціальної ситуації пов'язуються зі становленням динамічної природи особистості, суспільства, цивілізації, визначальною роллю в їх сталому розвитку психологічного компоненту і феномену соціетальності як органічної цілісності психосоціального світу людини, суспільства й цивілізації. Вони диктують необхідність приділяти більше уваги до міждисциплінарних, загальносистемних досліджень соціальних процесів. Водночас відсутність або недостатність таких досліджень практично унеможливує ефективне ухвалення управлінських рішень і в цілому творення державної політики.

Окремий аспект проблеми становлять питання прогнозування на етапі підготовки й ухвалення управлінських рішень.

Список літератури:

1. Aust S. Ein Kontinent macht Geschichte. Experiment Europa / S. Aust, M. Schmidt-Klingenberg. – München, 2003.
2. Hillman J. The Force of Character and the Lasting Life / J. Hillman. – Ballantine, 1999.
3. Keller A.G. Societal evolution: a study of the evolutionary basis of the science of society [Електронний ресурс] / A.G. Keller. – Режим доступу : http://www.archive.org/stream/societalevolutio2kellgoog/societalevolutio2kellgoog_djw.txt.
4. Lepenies W. Kultur und Politik. Deutsche Geschichten / W. Lepenies. – München. – 2006.
5. Афонін Е. Психокультура України: «помаранчевий перехід» / Е. Афонін, О. Донченко, В. Антоненко // Соціальна психологія. – 2006. – № 4.
6. Большой толковый социологический словарь : Т. 1. – М., 2001.
7. Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / С. Гантінгтон. – Львів, 2006.
8. Головаха Є. Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до «помаранчевої революції» / Є. Головаха, Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3.
9. Грамши А. Из тюремных тетрадей / А. Грамши // Избранные произведения / А. Грамши ; пер. с итал. – М., 1980.
10. Історія європейської ментальності. – Львів, 2006.
11. Казин Ф. Украина: от президентской республики к парламентской и обратно / Ф. Казин // Свободная мысль. – 2007. – № 4.

12. Коэн Дж. Л. Гражданское общество и политическая теория / Дж. Л. Коэн, Э. Арато ; пер. с англ. – М., 2003.
13. Краткий философский словарь. – М., 2010.
14. Манхейм К. Социология культуры / К. Манхейм. – Спб. – 2000.
15. Панарин А.С. Философия политики / А. С. Панарин. – М., 1996.
16. Система социетальная [Электронный ресурс] // Словарь социолога. – Режим доступа : <http://www.smolsoc.ru/index.php/home/2009-12-28-13-47-51/42-2010-08-30-12-18-24/1195-2011-02-26-01-29-54>.
17. Удовик С.Л. Государственность Украины: истоки и перспективы / С.Л.Удовик. – К., 1999.
18. Фромм Э. Что такое Дзен? Паломничество в страну Востока / Э. Фромм, К.-Г. Юнг // Психоанализ и дзен-буддизм. – К., 1994.
19. Людська ідентичність та особливості її впливу на політику й державне управління / Е.А. Афонін // Концептуальні засади взаємодії політики й управління : навч. посіб. / Нац. академія державного управління при Президентіві України. – К. : НАДУ, 2010. – С. 265–289. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/books/2010/10aeakzv.pdf>.